

Història del turisme a Mallorca

Bartomeu Barceló i Pons

Membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Soci Honorari de la Societat Catalana de Geografia

President d'Honor de l'Associació de Geògrafs de les Illes Balears

Introducció

El turisme començà essent un privilegi de persones ocioses i riques. Ara constitueix un dels fenòmens socioeconòmics més importants de la nostra civilització, que ha transformat les estructures econòmiques i socials de vastes regions del nostre món: Mallorca n'és una.

El diccionari de la llengua francesa d'Emile Littré publicat entre 1863 i 1873, va incloure per primera vegada el terme «touriste», que definia com «*aquell que viatja per curiositat o per distracció*». Un segle més tard Huzinker defineix el molt «turisme» com el «*conjunt de relacions i fets constituïts pel desplaçament i estada de persones fora del seu lloc de residència, en tant que aquesta estada i domicili no siguin motivats per una activitat lucrativa*».

Al llarg del segle XIX i bona part del XX, fins acabada la segona Guerra Mundial, apareixen nombrosos viatgers, que per diferents motius recorren llocs més o menys llunyans, principalment els que es mantingueren marginats de la revolució industrial i que per tant conservaren uns paisatges i uns modes de vida primitius que acaparaven la seva curiositat. Molts d'ells donaren compte del seus viatges en forma de llibres i articles que divulgaren la coneixença d'aquests espais, cosa que motivà nous viatges, fins al punt que els llocs receptors s'adonaren de l'interès econòmic que suposaven aquestes visites, i a la deman-

da turística començà a respondre una oferta de serveis. A poc a poc l'organització del turisme s'anà configurant i les infraestructures que es crearen varen ésser fonamentals quan la massificació del turisme procedent del països rics, refets de la II Guerra Mundial, amb una legislació laboral que preveia unes vacances pagades, i un considerable avanç dels transports, especialment els aeris, abocà als centres d'acollida tradicionals la gran massa de visitants que llavors s'anomenà turisme social. A Mallorca aquest procés esdevé prou significatiu i es paradigmàtic en la història del turisme als països mediterranis.

La formació de la imatge turística de Mallorca

Darrerament hi ha hagut diverses contribucions molt importants per al coneixement de l'origen del turisme a Mallorca. Cal destacar la magnífica tesi doctoral de Josep Fiol Guiscafré, titulada *Descobrint la Mediterrània. Viatgers anglesos per les illes Balears i Pitiüses, el segle XIX* (1992), i, del mateix autor, *De Balearibus. Bibliografia de viatges per les Balears i Pitiüses fins al 1900* (1990). Per altra part Miquel Seguí en la seva tesi doctoral, *El descubrimiento de las islas olvidadas* (1992), fa un estudi molt detallat del descobriment de l'espai mallorquí, però també de les altres Balears i de l'illa de Còrsega. La magnífica exposició sobre el turisme a les Balears que la Caixa inaugurarà a Palma de Mallorca el setembre de 2000 i el llibre que l'acompanya, *Welcome. Un segle de turisme a les Illes Balears*, constitueixen unes importants aportacions al seu coneixement.

Malgrat existir referències a Mallorca fetes per diferents autors amb anterioritat a 1784, és a partir d'aquest any, en què apareix l'obra de Vargas Ponce, que s'inicia la divulgació de la coneixença de Mallorca que ens portarà als orígens del turisme en la nostra illa.

El llibre de José Vargas Ponce, titulat *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*, publicat a Madrid el 1787, constitueix la primera descripció moderna en les nostres illes. L'autor pertanyia a l'armada i arribà a Eivissa el 1784, quan tenia tan sols 24 anys, acompanyant Vicent Tofiño, per aixecar les cartes nàutiques de les costes espanyoles. Una estada forçosa al port d'Eivissa, a causa del mal temps, va permetre Vargas Ponce ampliar la memòria corresponent a la carta nàutica i, remesa aquesta a Madrid, se li va ordenar que fes quelcom amb la resta de les Balears. La vasta cultura de l'autor, la seva inquietud i els contactes que va tenir amb els Amics del País i el Cadernal Despuig, entre d'altres, feren de la seva obra un referent per a tots els autors que escriviren sobre les Balears fins l'obra de l'Arxiduc, que també la va utilitzar.

L'estada a Palma del francès André Grasset de Saint Saveur entre 1801 i 1805 com a comisari de relacions comercials, amagava unes intencions polítiques de Napoleó Bonaparte, que eren reunir informació sobre els llocs que podrien tenir interès estratègic dins la seva política. En aquest sentit Grasset, sota el títol de *Voyage dans les îles Baléares et Pithiuses...*, fa un informe completíssim sobre les nostres illes, ben diferent del de Vargas, però que el complementa. Al

gran valor documental d'aquesta obra que es publicà en francès l'any 1807, se li ha d'afegir el de la seva àmplia divulgació, ja que se'n feren edicions en anglès (1808 i 1805-1809), alemany (1808) i italià (1823-1825); però no va ser traduïda al castellà, i encara parcialment, fins 1952 (Palma, Roda).

La implantació d'un servei regular de comunicacions marítimes entre Palma i Barcelona el 1837, facilità l'arribada a Mallorca d'un conjunt de personatges que per raons polítiques, científiques o duits per l'esperit del romanticisme, visitaren l'illa i donaren compte del seu viatge en diferents tipus de publicacions.

Entre 1838 i 1840 Carles Dembowski va fer un llarg viatge per terres d'Espanya i Portugal i narrà les seves experiències en forma epistolar, entre les quals hi ha les cartes que escriví el 1839 des de Palma i que tenen un gran valor documental. Aquesta obra es publicà a París el 1841 i es traduí al castellà el 1931.

Jean Josep Bonaventure Laurens, que destacaria com a dibuixant, músic i escriptor, va visitar Mallorca el 1839 i d'aquesta estada sortí el seu *Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorca executé en septembre et octobre de 1839...*, del qual cal destacar la part gràfica, que conté 55 planxes amb dibuixos de l'autor. El llibre es publicà simultàniament a Montpeller i a París l'any 1840 i el 1843 se'n va fer una versió castellana, a la qual seguiren les de 1872-1873 i les més recents de 1945 i 1971.

Entre 1837 i 1839 residí a l'illa un empresari agrícola il·lustrat, Josep Antoni de Cabanyes, que ens deixà un magnífic llibre que conté interesantíssimes observacions sobre el camp mallorquí, però aquest text va romandre inèdit fins que el 1970 el publicà a Barcelona un dels seus descendents.

Però, sense cap dubte, el llibre que més divulgà el coneixement de Mallorca dins l'Europa romàntica va ser el de George Sand, *Un hivern a Mallorca*, però el seu èxit es deu més a la personalitat i prestigi literari de l'autora que al seu contingut. Va ser al mes de novembre de 1838 quan George Sand —pseudònim d'Amandine Aurore Lucie Dudevant, de fadrina Dupin— arribà a Mallorca amb la companyia del músic Frederic Chopin. La seva estada es perllongà durant més de tres mesos i va estar plena d'incidents. L'autora no es proposava escriure sobre el seu viatge, però esperonada per l'aparició de l'edició de Laurens, va redactar el seu llibre, en el qual utilitza, i així ho reconeix, informacions de Grasset de Saint Saver, del mateix Laurens i les notes que li passà Joseph Tastu, que havia visitat l'illa el 1837-1838, a la recerca de materials filològics. Per tant, el més interessant són les seves vivències —peripècies— personals, raó per la qual el llibre diu més de com era i pensava l'autora que de Mallorca. La primera edició d'aquesta obra es fa a París el 1841. El mateix any se'n fan dues edicions a Brussel·les. En 1842 se reedita a París i Brussel·les i l'any següent apareix una altra edició a París. El 1847 es tradueix a l'alemany (Stuttgart). El 1855 es torna editar a París, on es fan dues noves edicions, a les quals seguirien les de 1866, 1867, 1868, 1869, 1871, 1875 a París mateix... El 1902 es tradueix al castellà i es publica a Palma, amb una magnífica pròleg de Gabriel

Alomar i li segueixen diverses edicions d'aquesta versió. A partir d'aquí s'han fet nombroses tirades en diverses llengües que estan destinades al mercat turístic de l'illa, entre les quals cal destacar l'anglesa que va fer Robert Graves. George Sand també fa referències a Mallorca a la *Histoire de ma vie* en edicions de París de 1844-1845, 1856, 1902-1904, 1912, a Chicago el 1892 i en castellà el 1951, a més de correspondència d'ella mateixa, i de Chopin, en què cita Mallorca.

En l'àmbit local i per aquests anys apareixen dues obres importants. El 1840 Antoni Furió publica el seu *Paronama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*. Pau Piferrer Fàbregas i Francesc Parcerisas dedicaren el segon volum de *Recuerdos y Bellezas de España*, a Mallorca, que s'edità a Barcelona el 1842. El text de Piferrer va ser ampliat per Josep M. Quadrado, que el publicà a Barcelona entre 1888 i 1891 i del qual més tard s'han fet edicions a Palma el 1847-1951 i l'edició facsímil de 1969.

Un altre viatger que ens deixa constància de la seva estada és Joan Cortada, que el 1845 visità l'illa —ja ho havia fet durant la guerra d'Independència—, en un llibre que titulà *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845* i que publicà el mateix any, on conta les seves impressions personals des de una ideologia molt conservadora.

El 1845 Jaume Cabanellas va publicar *Le Cicerone français à Palma de Majorque* i el 1849 Ramon Medel, el *Manual del viajero en Palma de Mallorca*, que es poden considerar els precedents de les guies turístiques que més tard s'anaren publicant, com la *Guía de Forasteros en las Islas Baleares*, en edicions de 1866, 1867 i 1868.

El 1865 visitaren Mallorca dos il·lustres professors de Heidelberg, el metge i zoòleg Hermann Alexander Pagenstecher i el químic Robert Wilhelm Bunsen. El primer publicà el 1867 una ressenya del seu viatge titulada *Die Insel Mallorca*, que el mateix any va ser traduïda al castellà per Paul Bouvij i Paul Vernière, i del qual el 1989 es va fer una edició facsímil. L'interès d'aquesta obra està tant en les descripcions que fa del medi físic com dels costums i activitats de la població mallorquina.

Això ens du a parlar de la participació dels naturalistes en el descobriment de Mallorca. Els geòlegs i biòlegs que visitaren l'illa publicaren diferents obres que contribuïren al seu coneixement. A la *Història de la coneixença geològica de Mallorca* de Bartomeu Darder i Pericas, publicada a Palma el 1946, es pot contemplar el desenvolupament dels treballs sobre la geologia de l'illa. Entre els geòlegs cal anomenar Elie de Beaumont, que el 1827 va fer el primer treball de geologia de Mallorca; el 1834 es va publicar l'obra de l'italià Giuseppe Alberto Ferrero de la Marmora. L'enginyer holandès Paul Bouvij vingué a Mallorca el 1835 i a part de publicar diferents treballs de recerca, realitzà obres prou importants com el projecte de la canalització de la síquia de la Font de la Vila i sobre tot la dessecació del Prat de Sant Jordi, que s'acabà el 1849. Altres autors feren notables aportacions, com ara Alfons Richart (1879), Henry Hermite (1879), Lluís Marià Vidal (1879), Adan de Yarza (1879), Rafel Lozano (1883), H. Nolan (1887), etc. Però varen ser els botànics els que destacaren

l'originalitat insular a través dels seus endemismes, com ara Jacques Cambedesses el 1826, Paul Marés (1865), E. Bourgneau (1867), o Heinrich Moritz Willkomm-Scheneider (1873).

Entre 1869 i 1875 el diplomàtic anglès Charles Toll Bidwell va ser Cònsol britànic a les Illes Balears, residint a Palma. D'aquesta estada va sortir un llibre prou interessant, que sota el títol de *The Balearic Islands*, es publicà a Londres el 1876. Des de l'obra de Grasset de Saint Saveur, abans esmentada, no s'havia fet un llibre semblant. Aquí es mesclen una bona documentació extreta d'obres anteriors i les observacions personals d'una persona culta i amb una afinat sentit crític en un moment de grans canvis a Mallorca, com es la dècada dels 1870. El llibre no va ser traduït al català fins el 1997.

Encara està per fer un estudi global i crític de la persona i l'obra de Ludwig Salvator Habsburg-Lorena, Arxiduc d'Àustria. Sols el llibre de Joan March ens deixa aproximar a la complexitat d'aquest personatge, que els mallorquins hem mitificat duits per l'embadaliment de la seva categoria social i pel nostre etnocentrisme. L'Arxiduc va ser una persona il·lustrada i un gran viatger. Això fa que la seva obra sigui molt variada. Les seves 75 publicacions fan referència als llocs que va conèixer en els seus viatges arreu del Mediterrani i també més enllà, com el que dedica a la seva volta al món o a los Àngeles. La seva obra és fonamentalment descriptiva, però en ella també fa incursions en el camp de la filologia, literatura de creació de temes científics (Biologia, clima...). D'aquestes 75 publicacions, en dedica 21 a les Balears. Això dóna suport a la idea de les seves preferències sobre les nostres illes i especialment Mallorca, on sojornava de tant en tant, a les seves possessions de la costa de Valldemossa. L'autor utilitzà pels seus treballs un índex o qüestionari que publicà el 1869 sota el títol de *Tabulae Lodvicianaë*, que recollia la seva complimentació per part de diferents experts. Amb aquestes respostes, ell personalment seleccionava el material adient en la redacció de les seves obres.

Indubtablement l'obra principal són els set volums de *Dia Balearum* publicats entre 1869 i 1891 i les seves edicions parcials, com la reduïda de 1892 o la versió castellana del volum dedicat a les Pitiüses (1886-1890). Aquesta obra substitueix, com a referència i des de la seva edició, la de Vargas Ponce. Més endavant se n'han fetes diverses edicions parcials o totals, com les traduccions de Josep Sureda i Blanes (Palma, 1954-1965) o la més recent editada per «Sa Nostra» (1982). Actualment s'està publicant la versió completa en català, que es distribueix gratuïtament amb els diaris *Última Hora* i *Diari de Balears*, del Grup Serra.

Però es molt probable que la difusió del coneixement de Mallorca es deu més a altres treballs menys interessants des de el punt de vista geogràfic, però amb més difusió. L'Arxiduc té unes obres menors, però prou sorprenents per al turisme de Mallorca: *Lo que se de Miramar*, escrit en català i amb una versió alemanya (1911), i *Lo que algunos quisieran saber* (1909 edició bilingüe), dedicat al Foment del Turisme. El més important a destacar és que les seves estades a l'illa atragueren nombroses persones —familiars, polítics, artistes i

altres intel·lectuals— que difongueren la imatge de l'illa. Entre els personatges de l'aristocràcia caldria citar la seva mare, la Gran Duquesa de Toscana, l'emperadriu Isabel d'Àustria —la Sissi pel·liculera—, la princesa Estefania, vídua de Rodolf, hereu de la corona d'Àustria, el gran duc Wladimir de Rússia, el Duc d'Orleans, la infanta Isabel d'Espanya, el príncep Eduard d'Anglaterra, etc. L'Arxiduc va ser amfitrió dels escriptors Charles Wood, Gaston Vuillier, Jacint Verdaguer o Daniel Band; el geòleg E. A. Martel; els pintors Erwin Hubert, Alexander Rotang, Kos Rand, Santiago Rusiñol, o Sargeant; botànics com Chodat o els ornitòlegs Conde Low o Alfred von Jordana. L'Arxiduc, que viu fins 1915, participà en el naixement del Foment del Turisme de Mallorca, entitat amb la qual mantingué sempre unes bones relacions.

El 1888 i 1889 l'escriptor i dibuixant Gaston Charles Vuillier va visitar Mallorca i va ser hoste de l'Arxiduc. Entre 1888 i 1890 publicà a la revista *Le tour du monde* i sota el títol de *Voyage aux Iles Baléares* diferents articles. Però no va ser fins 1893 que no aparagué a París, la seva obra *Les îles oubliées*, que recull els seus viatges a les Balears, Còrsega i Sardenya, on més importants que els textos descriptius, són les magnífiques il·lustracions. D'aquest llibre es feren traduccions a l'alemany (1894), castellà (1893-1894), anglès (1896) i català (1973).

Un altre viatger va ser l'anglès Charles William Wood, que visità Mallorca el 1886 i 1887, on va ser també hoste de l'Arxiduc. El 1888 publicà a Londres *Letters from Majorca*, il·lustrat per un dibuixant que firmava H.C. El text en forma de cartes descriu les seves impressions sobre el paisatge i els costums de l'illa. D'aquesta obra es va fer a Palma una versió en castellà el 1963.

La primera organització del turisme

En començar la darrera dècada del segle XIX, la imatge de Mallorca com a centre d'atracció de turistes s'havia consolidat. El 1891 Pere d'Alcàntara Penya publicà la primera gran guia turística i el 1892 J.B. Pons publicava la seva *Mallorca artística, arqueològica y monumental*, de la qual es farien dues edicions en francès i altres en castellà el 1897, 1898 i 1894. El 1897 s'edità a Palma *Pocket guide of Majorca*, a la qual seguiran la *Guia General de Baleares* de Miquel Capó de 1900 i el mateix any la *Guide illustré des Iles Baléares* de Joan B. Ensenyat.

Miquel dels Sants Oliver —sobre qui darrerament Damià Pons ha fet una magnífica tesi doctoral dirigida per Joaquim Molas—, persona de vasta cultura i amb grans visions molt realistes, tant del passat com del futur de Mallorca, va publicar quan era col·laborador de *La Almudaina*, el 1890, una sèrie d'articles que l'any següent es reuniren en un llibre titulat *Cosecha periodística*, entre els quals cal fer especial esment dels deu articles que escriví sota el títol *Desde la terraza. Páginas veraniegas*. Oliver, conscient de l'impacte que ha produït l'illa als nombrosos viatgers que l'han visitada, recull la idea que li dona Albéniz:

«Mallorca bien conocida, bien revelada, bien presentada, sería sin dudas una soberbia estación de primavera y verano. La empresa está intacta... Puede explotarla quien quiera», i proposa la millora de les condicions d'allotjament i dels transports, la publicitat de l'illa i sobretot fa una crida al jovent perquè sigui més mallorquinista en tots els ordres i menys «flamenquista o madrileñista o imbecilista», i s'afanyi a conèixer millor els costums dels visitants i tengui més audàcia i iniciativa empresarial.

En aquests moments Mallorca està immersa en una crisi econòmica generalitzada a tot l'Estat, que aquí s'agreuja amb l'enfonsament de les exportacions de vins a França, coincidint amb la invasió de la fil·loxera el 1891, que acaba amb les 30.000 ha de vinya existents. La guerra que acabà el 1898 amb la pèrdua de les darreres colònies, tanca uns mercats on es destinaven profitosament productes industrials i agraris de Mallorca. Tot això té un reflex en la població fins al punt que l'emigració arribà a fer disminuir en termes absoluts el nombre d'habitants entre 1888 i 1900. Davant aquesta situació la societat mallorquina i els seus empresaris i polítics reaccionaren iniciant un procés de recuperació que es donaria per superat amb l'exposició de Productes Balears de 1910. En aquestes circumstàncies destacà la figura d'Enric Alzamora, personatge d'una saga de mercaders il·lustrats, fundador del diari *La Almudaina* el 1887, i president de la Cambra de Comerç entre 1903 i 1906, amic entre molts d'altres de M.S. Oliver i de Bartomeu Amengual.

El 1903 Bartomeu Amengual, que més tard i entre altres iniciatives fundaria el 1907 la «Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona», on va ser Secretari de la Cambra de Comerç entre 1902 i 1957, publicà el 1903 un opuscle titulat *La Industria de los Forasteros*, que prologà Joan Alcover, en el qual recollint les idees de M.S. Oliver proposava una organització del turisme que el fes rendible i per això suggereix la creació d'una associació que anomena «*Pro Maiorica*» que vertebrí els esforços de tots per fer del turisme una activitat econòmica profitosa. Enric Alzamora, llavors President de la Cambra de Comerç, recollí la iniciativa i en una conferència que donà al si de la Cambra, el 1905, anuncià la creació de la «*Societat del Fomento del Turismo de Mallorca*», que tenia per finalitat tant la promoció de la coneixença dels atractius turístics de Mallorca com facilitar i organitzar la visita a l'illa. El 1903 s'havia inaugurat a Palma el primer establiment de luxe, el Grand Hotel, obra de Domènech i Montaner, peça clau del modernisme a Mallorca, avui venturosament rescabalat per La Caixa.

La història de les activitats del Foment del Turisme encara està per fer i aquesta empresa té una gran dificultat, perquè els arxius antics d'aquesta corporació han desaparegut i sols es guarden els llibres d'actes, que donen una idea de l'abast de les seves actuacions. Les persones que impulsaren les activitats del Foment no estaven vinculades al negoci turístic i actuaren per unes motivacions idealistes, les de donar a conèixer l'illa tant als seus mateixos habitants com als que poguessin venir de fora i facilitar-los la seva estada. Eren persones que estimaven la seva Mallorca i la volien compartir. Les primeres empreses

dedicades a l'organització de viatges no es crearen fins 1912 amb el «Club Mallorca», que dirigí Miquel Capó, a la qual seguiria la de Carlos Garnier, de 1920. El 1907 obrí les seves portes el «Garage Balear», de Miquel Bestard, que es dedicà a lloguer de cotxes.

Les primeres activitats del Foment s'encaminaren a la publicitat de Mallorca. En el mateix any de la seva fundació projectaren l'edició d'una guia de 16 pàgines, que va redactar Joan B. Ensenyat, amb portada en colors dibuixada per Faust Morell, que va ser impresa a Berna (Suïssa) per l'editor Bentili. Se'n feren 20.000 exemplars en castellà i francès i més tard, el 1909, va ser traduïda a l'anglès. Li seguirien un bon nombre de fullets que avui són peces de bibliòfil. Un dels sistemes publicitaris que empraren va ser el cinema. El 1909 Josep Tous, l'empresari del Teatre Líric, va finançar diverses pel·lícules sobre Mallorca i el 1911 el Foment encarregà al català Cabot i Puig la realització de documentals cinematogràfics sobre Mallorca. El 1925 publicaren la guia de Frederic Chamberlain dedicada al mercat anglès, de la qual s'editaren 5.000 exemplars. El 1927 publicaren 30.000 exemplars de la guia que redactaren Antoni Mulet i Miquel Ribas, que amb 32 pàgines portava aquarel·les d'Erwin Hubert. El 1935 publicaren un setmanari titulat *Servicio de Turismo*, amb una àmplia informació d'interès pràctic per als visitants.

Un dels primers objectius del Foment va ser la millora de les comunicacions interiors, principalment els accessos a llocs d'interès com les coves d'Artà, les del Drac, Castell d'Alaró, Sineu, Port d'Alcúdia o al Torrent de Pareis. La carretera d'Andratx a Estellencs va ser un altra dels seus objectius i en ella va construir el mirador de Ricard Roca. També organitzaven excursions a peu per als mallorquins, guiades per bons coneixedors del terreny amb itineraris que havien arreglat i senyalitzat prèviament. El Foment gestionà l'accés a monuments que fins llavors eren difícils de visitar: Claustre de Sant Francesc, la Llotja i el Consolat de Mar, castell d'Alaró, Museu episcopal, el de l'Arqueologia Lul·liana, castell de Bellver, etc. Hi va haver entre els directius del Foment una clara preocupació per la conservació del patrimoni cultural: el 1907 intenten evitar la venda de la Carta de Valseca del segle xv; per impedir que el monedari de Villalonga surti de Mallorca, el compren i dipositen al Museu Diocesà; aconseguen que l'Ajuntament de Palma compri, el 1923, la col·lecció d'antiguitats romanes de Raixa que havia reunit el Cardenal Despuig i que s'havia posat en venda; estimulen l'adquisició per mallorquins dels conjunts monumentals com el de Capdepera o Santueri, etc.

La literatura turística segueix. El 1910 P. Ferrer i Giber —que el 1906 havia escrit *Visiones de Mallorca*— publicà *De turismo*, fulletó de 88 pàgines que conté encertades consideracions sobre el futur turístic de Mallorca. El 1911 Mary Stuart Boyd edita a Londres *The fortunate islands*. J.E. Crawford ho fa, el 1911 també a Londres, amb *Mediterranean moods*; Jules Leclercq el 1912 publicà a París *Voyage a l'Ile de Majorca*, etc. El 1916 visita Mallorca Miguel de Unamuno, que en el seu llibre *Andanzas y visiones españolas* inclou tres articles sobre Mallorca que són prou interessants, sobre tot sabent que vénen d'un basc ben

arrelat a Castella. El 1917 Azorín, en el seu llibre *El paisaje de España visto por los españoles*, dedica un capítol molt descriptiu, a Mallorca. Primer entre 1906 i 1907 i més tard el 1913 visità i residí a Mallorca el poeta de Nicaragua, Félix Rubén García Sarmiento, més conegut com a Rubén Darío. La seva *Epístola a la Señora de Lugones* constitueix una pàgina descriptiva de Mallorca de gran interès. Altres obres seves foren els articles reunits sobta el títol de *La Isla de Oro* i la novel·la inacabada *El oro de Mallorca* i nombrosos poemes d'ambientació mallorquina com els titulats *La Cartuja* i *Valldemossa*, un fragment del qual figurà durant molts anys en un plafó de l'aeroport de Palma.

Un nou element que s'integra en la imatge turística de Mallorca és la dels artistes-pintors que sojornaren a l'illa, on produïren bona part de la seva obra, i que amb el seu prestigi i obres ajudaren a descobrir els seus paisatges. El belga Charles de Hees, els catalans Ramon Martí i Alzina, Santiago Rusiñol, els mallorquins Joan O'Neill, Antoni Ribas, Ricard Anckerman o Antoni Fuster. Són de destacar Joaquim Mir, Eliseu Meifre, Alexandre de Riquer, Joan Roig i Soler, Francisco Bernareggi, Hermenegild Anglada Camarassa, que creà l'escola de Pollença, Roberto Montenegro o Tito Cittadini, als quals seguiran un bon estol de pintors mallorquins com Dionís Bennàssar, Antoni Gelabert, Llorenç Cerdà, Joan Fuster i Bonnín, Pilar Montaner, i Fuster i Valiente.

En aquest període l'impuls que donen les activitats del Foment del Turisme és paral·lel, a l'iniciativa privada que veia en el turisme una font d'ingressos, a la vegada que s'anava consolidant la imatge turística de Mallorca. Però tots aquests esforços es veieren frenats per les circumstàncies de la I Guerra Mundial que esclatà el 1914 i no acabaria fins el 1918.

La primera època del turisme, 1920-1936

El turisme emprèn una primera singladura una vegada acabada la I Guerra Mundial fins al punt que a partir de 1930 la Cambra de Comerç de Palma, en les seves Memòries Comercials anuals publicà estadístiques tant de viatgers com de la capacitat hotelera, assenyalant que el turisme «*es la industria, quizás la más prospera y de más rendimiento*». El 1930 l'enginyer Antoni Parietti Coll va publicar a la revista *La Nostra Terra* un article molt significatiu que titulà *Turisme. El problema més gran i més urgent per Mallorca*. El nombre de turistes allotjats en hotels passa de 20.168 el 1930 a 40.045 el 1935. Així mateix varen tenir importància els que visitaren l'illa en creuers marítims, que entre aquests dos anys passaren de 15.991 a 50.363 passatgers.

El 1928 l'hotel Reina Victòria, que s'havia inaugurat el 1910, va ser totalment remodelat; el 1923 obrí les seves portes l'hotel Mediterráneo i el 1926 Adam Diehl construeix l'hotel Formentor a Pollença. A més funcionaren en aquesta època l'hotel Alfonso (Cala Major), Hotel Royal, Hotel Calamayor, Hotel Alhambra, Hotel Solariu i el Hotel Cas Català, a més d'altres al Port de Pollença, Port de Sóller, Port d'Alcúdia, Valldemossa, Andratx, Cala

Ratjada, etc. La capacitat d'allotjament passa de ser de 1.905 llits el 1930 a 2.946 en 1935. D'aquesta època són les primeres urbanitzacions com les de la Ciudad Jardín (Coll d'En Rabassa, Palma, 1920), Cala d'Or (Santanyí, 1933), Palma Nova (Calvià, 1935), Can Picafort (Santa Margarida), Alcanada i Platja d'Alcúdia, 1934), Bella Vista (S'Arenal, Palma). El 1925 s'urbanitzà la finca de So n'Armada, amb què El Terreno queda unit al nucli urbà de Palma.

Paral·lelament a la demanda turística es desenvolupa l'oferta. Els transports marítims s'intensificaren amb línies que unien Palma amb Barcelona, València, Tarragona i les altres illes, i va ser el 1922 quan la companya d'avions Air France començà a fer escala amb hidroavions al port d'Alcúdia, en els vols entre Marsella i Alger. El 1935 aquesta companyia va fer 534 vols. El 1931 l'empresa espanyola LAPE va iniciar una línia Palma-Barcelona amb dos vols setmanals i més tard amb València amb hidroavions de 16 places. Aparegueren diferents agències de viatgers com Wagons Lits Cook, Viatges Marsans, Compañía Española de Turismo, Viajes Baleares i d'altres, que a més de les comunicacions externes, tenien organitzades excursions per l'interior de l'illa, als llocs més turístics, com Valldemossa, Sóller, Coves de Manacor i d'Artà, Pollença, Peguera, etc.

La importància econòmica assolida pel turisme es pot verificar tenguent en compte que els ingressos produïts pel turisme s'estimaren en 1933, en uns 30 milions de pessetes anuals, mentre els de sector agrari, que era bàsic en l'economia insular, eren de 87 milions de pessetes.

A principis de segle havia arribat a l'illa Santiago Rusiñol i Prada, escriptor i pintor, que reunia a casa seva al barri del Terreno intel·lectuals i artistes insulars i estrangers. De la seva estada cal destacar el seu llibre *L'illa de la Calma*, que es publicà el 1922 i en el qual dona una visió beatífica i encisadora de l'illa, que la va fer prou atractiva sobretot als catalans. D'aquesta obra s'han fet moltes edicions i traduccions destinades al mercat turístic. Amb aquest llibre es creà la imatge d'una illa on la suposada calma era el seu major atractiu.

Altres autors publicaren llibres de viatges amb les seves impressions, com els de Nina Larrey Duryea (1927, *Mallorca the magnificent*); Mari Consuelo García Guardiola (1929, *Mallorquinas*); D. Martínez Ferrando (1928, *Guia sentimental de Mallorca*); els del francesos J. Fourgous (1932), Claude Dervenn (1933), A. Fayol (1933) o Francis de Miomandre (1933). És de destacar la publicació d'articles en alemany com els de F. Preibss (1931), D. Lauterburg (1931), Hans Schlegel (1931), N. Von Bodman (1932), H. Ashauer, S. Hollister (1934), O. Burger (1934), K. Ehm (1934), E. Fechner (1934), M. Kivisto (1934), Marlp Mieritz (1934), K. Rumbucher (1934), W. Schulz, E.G. Jabobs (1935), o H. Rothe (1935).

D'origen local a més del fullató setmanal *Servicio turístico*, ja esmentat, el diari *El Dia* portava una pàgina en anglès titulada Daily Chronicle i hi havia dos setmanaris en anglès, *Palma Post* i *Majorca Sun and Spanish News*, un en francès,

Le Jeudi, i dos en alemany, *Die Woche* i *Die Insel*. Proliferaren les guies turístiques com les de J. Costa Ferrer, la de Jaume Escales, o l'*Anuario Soler (Mallorca en la Mano*, 1923 i 1929), de les quals també es feren nombroses edicions traduïdes a diverses llengües estrangers. El canvi en l'ambient i la societat mallorquina que comporta aquesta primera onada de turistes queda palesa en la revista *Brisas* que editaren els germans Miquel i Llorenç Villalonga i en les novel·les d'aquest darrer com *Bearn* i *Madame Dillon*.

Els anys difícils, 1936-1951

La Guerra Civil espanyola i a continuació la II Guerra Mundial interromperen l'afluència de turistes a l'illa, i encara el turisme procedent de l'estranger es va ressentir de l'aïllament polític d'Espanya, que no acabaria fins l'any 1951. Menys visitants i també les dificultats de proveïment de matèries primeres, productes elaborats i recursos energètics, produïren una forta crisi en les activitats turístiques. Alguns hotels hagueren de tancar, entre ells el Grand Hotel. Però el Foment del Turisme realitzà un esforç propagandístic per atreure el turisme nacional i així poder mantenir la infraestructura turística. Llançant la campanya *Luna de miel en Mallorca* va fer venir nombroses parelles acabades de casar, sobretot de Catalunya.

El 1945 arribaren a Mallorca 53.134 turistes, entre els quals hi havia sols 691 que eren estrangers. Dels arribats, 6.000 eren parelles. L'any següent foren 61.514 els visitants, entre els quals es contaven 1.229 estrangers. En 1950 vingueren 98.000 turistes, dels quals 22.000 eren estrangers, predominant els francesos. És important assenyalar la progressiva importància que assoleixen els transports aeris, que si el 1943 sols mogueren l'1,7% dels passatgers arribats a Mallorca, el 1950 ja significaren el 30,3%. Així es va aconseguir mantenir una infraestructura hotelera, uns serveis turístics i una mà d'obra especialitzada que més tard jugaran un paper molt important en el moment del boom turístic que seguirà anys després.

En aquest període continuaren publicant-se a Alemanya nombrosos articles sobre Mallorca com els de M. Netwich (1936), F. Christiansen (1937), H.K. Bauer (1940), A. Graber (1940). També diferents escriptors francesos parlaren de la nostra illa: P. Lavedan (1936), J. Fortin (1936), Theophile Geisendorff-Gouttes (1937), E. Manganel (1938), A. Viollis (1939). Escriviren sobre Mallorca autors anglesos com A.R. Weekes o F. Caron. També hi va haver una aportació d'escriptors espanyols i locals, però de tota la literatura d'aquesta època cal destacar l'obra de José Luis Díez del Corral, *Mallorca*, amb xilografies d'E.C. Ricart (Barcelona, 1942), que conté unes de les més belles proses dedicades a la nostra illa. Entre les nombroses guies que es publicaren hi ha reedicions d'algunes anteriors com les de J. Costa i Jaume Escales. Cal destacar la de Josep Pla, bon conecixedor de les Balears, que es publicà a Barcelona (Destino) el 1950.

El boom del turisme, 1951-1973

L'any 1951 Espanya sortí del seu aïllament polític. Això i el procés de recuperació econòmica de l'Europa de la postguerra facilità la recuperació de la demanda turística que es consolidà amb el Pla d'Estabilització de 1959. Si el 1950 arribaren 98.000 turistes, dels quals el 22,18% eren estrangers, el 1952 ho feren 134.490, dels quals el 53,63% procedien de fora d'Espanya, i el 1959 eren 321.000 els arribats, dels quals el 79,76% eren estrangers. El 1950 hi havia a les Balears, i pràcticament tots estaven a Mallorca, 174 establiments hotelers, amb 4.054 llits, que el 1961 arribaren a ser 710 hotels, amb 27.772 llits.

El 1951 el Foment del Turisme organitzà la «I Assemblea Turística de Mallorca», que es repetí el 1953 i 1958, aquesta organitzada per l'Organització Sindical. En aquestes reunions es tractaren els problemes que afectaven tant la demanda com l'oferta turística, i és prou interessant la preocupació existent per la integritat dels nostres usos i costums —les de llavors presidides per una ideologia d'un nacional-catolicisme— envers els turistes, a qui es demanava respecte i bon comportament.

És en aquest decenni, el de 1951-1960, que s'inicià la gran transformació econòmica i social de Mallorca, moguda pel desenvolupament de les activitats turístiques. Hi ha un fet que cal destacar: des de 1940 la població de Mallorca havia crescut amb lentitud a causa tant de la disminució del creixement natural, conseqüència de la baixada de la natalitat, com de l'emigració cap a l'estranger, que procedia fonamentalment de la Part Forana, mentre que Palma rebia immigrants. Però en el quinquenni de 1955-60, s'havia iniciat un canvi, encara amb certa timidesa, però que significava el començament d'un nou període. La població forana que havia perdut efectius demogràfics en termes absoluts des de 1940, ara torna a augmentar a causa d'un recuperació del creixement vegetatiu i d'una notable disminució del saldo migratori, que si bé encara era negatiu, va ser en aquest quinquenni, sol d'un 0,01‰ anual. Així i tot Palma continuà empenyent el creixement de la població mallorquina i es manté la dicotomia ancestral de Palma i Part Forana.

El Pla d'Estabilització de 1959 millorà les condicions de visat i afavorí el canvi de divises, fets que coincideixen amb la total recuperació de l'economia europea i les noves condicions laborals que preveien unes vacances pagades. Tots això provocà el desenvolupament del turisme de masses, en la destinació del qual l'illa de Mallorca era un lloc molt atractiu tant per la imatge forjada en els períodes anteriors com per les infraestructures existents i la professionalitat dels empresaris i mà d'obra; però en això també intervenen els preus, que resulten molt avantatjosos per als països rics de l'Europa industrial.

En el període que va de 1960 a 1973 el creixement de la demanda i de l'oferta turística és realment espectacular. Entre aquests dos anys el nombre de visitants a l'illa passa de 361.000 a 2.849.632, amb increments anuals positius constants i que en alguns anys s'acosten al 30%. La capacitat d'allotjament, que el 1963 era de 789 establiments, amb 38.512 llits, arribà a ser el 1973 de

1.484 establiments, amb 164.106 llits. El trànsit aeri, que el 1960 es traslladà de l'antic aeroport de Son Bonet a la base militar de Son Santjoan, passà de moure 637.419 passatgers el 1960 a 7.096.716 el 1973.

La creació de nous llocs de treball en les activitats turístiques, per als quals la població autòctona no donava abast tot i el transvassament d'actius primaris al sector de serveis i de la construcció, obrí les portes a la immigració de peninsulars. En el període 1960-1975 aquesta immigració, amb 74.341 persones, suposa el 57% del creixement absolut de la població i l'augment de la natalitat es deu en bona part a aquests immigrants, generalment joves i més prolífics que els mallorquins. Aquesta immigració es concentrà principalment a Palma, malgrat que també se n'aprofità la Part Forana. Hi ha per tant una important acceleració del creixement que arribà a una taxa mitjana anual del 23‰ en el període 1970-75.

Tant la demanda turística com aquesta població creixent impliquen una intensificació de l'ocupació del sòl, que es fa sense ordre ni concert. L'Ajuntament de Palma redactà un pla d'ordenació urbanística del municipi que fou aprovat el 1963, però que resultà inoperant, raó per la qual convocà, el 1965, un concurs per revisar-lo, que fou guanyat per l'arquitecte barceloní i catedràtic d'urbanística de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona, Manuel Ribas i Piera, i que, després de canvis substancials que desvirtuaren l'original, s'aprovà el 1973; el mateix any també s'aprovà el Pla Provincial redactat per la Diputació Provincial. Alguns municipis sota la pressió del turisme també redactaren plans com és el cas de Pollença, Alcúdia i Calvià. Però l'eufòria que vivia el creixement del turisme impedia pensar-ne qualsevol planificació i aquests plans, molt permissius, anaven més a legalitzar el desordre que no controlar-lo.

Tot això suposà un augment de la riquesa. La renda per càpita de les Balears, que es pot aplicar a Mallorca, passà de 486.479 ptes (ptes de 1993) el 1960 a 1.248.593 ptes el 1973. Si la primera avantatjava la del conjunt de l'Estat en un 10,54%, la segona ho feia en un 32,21%. Entre tant la demanda de mà d'obra a les activitats turístiques incidia negativament sobre una agricultura tradicional, i mentre els actius agraris disminuïen en xifres absolutes i pes relatiu, el sector terciari els augmentava espectacularment. El 1960 els actius primaris representaven el 38,35% del total d'actius i el 1973 sols el 18,9%, mentre els terciaris passaven d'un 31,66% el 1960 a un 50,8% el 1973.

La crisi de 1973 i la recuperació

El 1973 la pujada del preu del petroli desencadenà una forta crisi als països industrialitzats d'on procedien la major part dels nostres visitants. Això es traduí en una disminució del nombre de turistes, que entre 1973 i 1976 baixà un 13%. Els 2.849.632 turistes que vingueren a Mallorca el 1973 s'havien reduït a 2.479.355 el 1976 i no se superaria la primera xifra fins 1978, en què s'ar-

ribà als 3.063.154 turistes. Això significà la paralització de les activitats econòmiques que depenien del creixement de la demanda, com és la construcció i les que aquesta indueix, i fins i tot provocà una disminució de la renda per càpita.

A partir de 1978, en què se superaren les xifres de 1973, s'inicià un nou increment de la demanda, que si bé presenta alts i baixos, arriba a superar els 4 milions el 1986, els 5 milions l'any següent i els 6 milions el 1996. Quant a l'oferta d'allotjaments es produeix una progressiva disminució dels establiments, però augmentà la seva capacitat a la vegada que guanyaren en importància els apartaments turístics. El 1973 hi havia 1.484 establiments hotelers, amb 164.106 llits, i el 1992 en quedaven 1.191, però amb una capacitat de 203.644 llits, a més de 491 apartaments, amb 63.377 llits.

A l'eufòria del boom dels anys seixanta, li seguí el desencís de la crisi i la reflexió, i això succeeix en un nou marc polític que suposa el règim autonòmic dins el de la nova democràcia. A mida que la recuperació va paral·lela amb la dels països industrialitzats, es produeixen nombrosos esdeveniments que suposen un canvi dràstic en les característiques de l'oferta turística i de la societat mallorquina. La localització de l'oferta hotelera es diversificà en detriment de la concentració a Palma i això estimulà el creixement demogràfic de la Part Forana. Si el 1965 aquesta concentrava el 44% de la capacitat hotelera de Mallorca, el 1985 arribà al 70,5%. Així Palma, que havia encapçalat el desenvolupament turístic de Mallorca en una primera etapa, malgrat continuar essent el primer centre turístic de l'illa, seguida de prop per Calvià, perdé el seu protagonisme envers la Part Forana.

A partir de 1981 Palma presenta saldos migratoris negatius i el corrent immigratori, molt inferior en efectius al de l'època anterior, s'escampa pels municipis rurals, especialment els costaners, però també es produeix als de l'interior de l'illa. Així la Part Forana augmenta el seu pes relatiu sobre el total de la població insular, a partir de 1981. En aquest any la seva població representava el 45% de la de Mallorca i el 1996 ja era del 50%. El creixement de la població se situa a la costa. Si el 1960 els 35 nuclis costaners (sense comptar Palma) concentraven el 9,45% de la població forana, el 1991 quan ja hi havia 81 nuclis, ho feien en un 32%.

El 1973 es produïren a Mallorca 9.049 naixements, que el 1996 s'havien reduït a 6.050, quan les defuncions foren 5.556, és a dir que el creixement natural sols significava el 0,81‰, ben pròxim al creixement zero. Per tant l'augment recent de la població es deu fonamentalment a la immigració, que en el quinquenni de 1991-1996 donava una mitjana anual d'un 12,39‰. Aquesta immigració està relacionada amb el desenvolupament de les activitats turístiques, sobretot les relacionades amb el seu creixement.

Al llarg d'aquests anys s'intensificà la terciarització de la població activa. El sector de serveis cada vegada té més importància absoluta i relativa, i tot això en detriment dels actius primaris. Mentre el 1970 a la Part Forana els actius terciaris suposaven el 35% del total dels seus actius, el 1991 arribaren al 58%.

Si el 1970 hi havia 27 municipis que ultrapassaven el 30% d'actius primaris, el 1991 sols n'hi ha un (Ariany, 39,49%) i sols 6 en tenen més del 20%. Així la Part Forana es va equiparant en els seus comportaments als urbans de Palma, a la vegada que la projecció de la Ciutat sobre ella augmenta. La dicotomia Ciutat-Part Forana va desaparèixer i l'illa es va convertint en una sola unitat territorial, en un vertader espai urbà en el qual les activitats agràries tenen un paper secundari, quasi decoratiu.

El turisme va continuar generant riquesa. El 1993 la renda per càpita havia arribat a ser d'1.747.031 ptes, un 26,64% superior a la del conjunt de l'Estat. Tota l'economia de l'illa gira entorn del turisme: en aquest mateix any el PIB dels serveis suposava el 83,77% del seu total, mentre que el sector agrari, que abans havia estat la base de l'economia de Mallorca, sol representava un 1,97%.

A poc a poc es va prenent consciència de la necessitat de planificar el turisme i el territori. Primer va ser l'aparició de grups ecologistes, que com el GOB (1973), que va ser el més important, denunciaren i feren fortes pressions per evitar la degradació ambiental conseqüència de l'impacte de la mala gestió del turisme, i crearen un estat d'opinió generalitzada. I més tard, l'administració autonòmica va prenent posicions amb la creació del Parc Natural de s'Albufera i d'altres o de les Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI), a més de diferents disposicions relacionades amb la capacitat, categoria i superfícies dels nous establiments hotelers i el seu creixement. Però aquestes actuacions pateixen de timidesa i sols amb la recent arribada al poder insular de l'anomenat Pacte de Progrés, s'ha emprès una política seriosa però no gaire fàcil, envers al futur turístic i econòmic de les illes, la preservació dels seus recursos i entorn natural, i la qualitat de vida per els seus habitants.

El turisme ha generat una literatura molt abundant, desigual i variada. S'han editat un caramull de guies, llibres de fotografies i plànols en diverses llengües, destinats al consum dels turistes. L'administració ha publicat un bon nombre d'estadístiques i estudis. La premsa periòdica ha tractat el turisme com a notícia i amb articles d'opinió. Però sobretot és de destacar la producció en l'àmbit acadèmic: llibres, articles, comunicacions en reunions científiques, han abordat el tema turístic en totes les seves vessants, com poden ser els transports, les infraestructures, aspectes econòmics, impacte en el medi natural i humà, etc.

Tot aquest llarg procés ha suposat un canvi radical en la societat mallorquina que encara avui s'esta produint. Les generacions que avui tenen menys de 35 anys d'edat foren un conjunt social ben diferent dels que en tenen més. Mentre que aquests representen la societat tradicional, entre els de menys de 35 anys hi ha mallorquins de soca-rel i immigrants, la seva descendència i els que són conseqüència del mestissatge. Tot això ens parla d'uns «nous mallorquins»: són els que han viscut l'opulència dels anys favorables i s'han format en una societat democratitzada que els ha permès unes llibertats de les quals els altres no gaudiren; han tingut accés a la cultura gràcies sobretot a la Universitat creada el 1977; però també són els que tenen problemes d'integració cultural

i social, i troben dificultats en el moment de buscar un treball estable. A mida que passen els anys aquest grup avançà en l'espai social que van deixant les generacions anteriors i a poc a poc van ocupant —ja ocupen— els centres de decisions que marcaran el futur de Mallorca.

Bibliografia

- ALCOVER GONZÁLEZ, R. (1958). «El turismo como fuente de riqueza». A: *I Congreso Sindical de Hostelería*. Palma: Consejo Económico Sindical, 284, pp. 21-131. [Hi ha una separata feta per la COCINP, 1958, 134 pàgs.]
- ALENYAR FUSTER, M. (1989). «Demanda, oferta d'allotjament i producció turística a Balears (1970-1987)». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom IX, núm. 32, pp. 83-93.
- (1990). «Xifres de turisme, hostaleria i serveis complementaris». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom X, núm. 37-38, pp. 287-299.
- ALENYAR FUSTER, M.; SERVALLS BATLE, R. (1990). «Entrevista amb Josep Fortesa-Rei, president de la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom X, núm. 37-37, pp. 53-61. [Mallorca Turisme].
- (1990). «La política turística del Govern Balear (1983-1991). Entrevista amb l'Honorable sr. Jaume Cladera Cladera, Conseller de Turisme». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom X, núm. 37-38, pp. 133-140.
- AZCONA SANZ, S. (1969). «Ponencia 8a: Turismo». A: *Consejo Económico Sindical de Baleares. Ponencias y Conclusiones del IV Pleno*, Palma: Organización Sindical, pp. 377-424.
- BARCELÓ, G. (1973). «El turismo: la rentabilidad, la infraestructura, los precios y la variedad de la oferta». A: *Economía Balear*, Palma: ASIMA, pp. 51-39.
- BARCELÓ PONS, B. (1964). «Editorial (sobre turisme a les Balears)». A: *BCOCINB* Palma, tom LXVI, núm. 642, pp. 1-2.
- (1964). «El turisme a les Illes Balears». A: *Serra d'Or*, Barcelona, pp. 2-5 i 9.
- (1964). «El turismo en las Islas Baleares el 1963». A: *BCOCINB*, Palma, tom LXVI, núm. 642, pp. 44-50.
- (1964). «Insularidad y turismo en las Islas Baleares». A: *El Correo Catalán*, 17-2-64, Barcelona.
- (1966). «Consideracions sobre la afluència turística en las Islas Baleares el 1964 y 1965». A: *BCOCINB*, Palma, tom LXVIII, núm. 651-652, pp. 111-122.
- (1969). «Origen y evolución de la afluencia turística y la oferta hotelera en las Islas Baleares y su distribución el 1965». A: *BCOCINB*, Palma, tom LXXI, núm. 663-664, pp. 57-103.

- (1980). «Tourisme and degradation in the Balearic Islands». A: *Study and Control of Anthropogenic Transformations of the Natural Ecosystems*, Moscú: Institut of Geography of the Academic of Sciences of the URSS, pp. 206-216.
- (1989). «Aigua i turisme a les Illes Balears». A: *Libro Jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València: Universitat de València, Universitat d'Alacant, pp. 303-314.
- (1990). «Població i turisme a les Illes Balears». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 141-158.
- BARCELÓ PONS, B.; FRONTERA PASCUAL, G. (2000). «Història del turisme a les Illes Balears». A: DD.AA. *Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*. Palma: La Caixa, 182 p. pp. 15-36.
- BARDOLET JANÉ, A. (1994). «El turisme en Balears». A: *Segunda IIpt Conferencia Global: Building a sustainable world through tourism*, Montreal. [Inèdit, ponència presentada a la *Segunda IIpt Conferencia Global: Building a sustainable world through tourism*. Montreal del 12 al 16 de setembre de 1994.
- (1980). *El turismo en Baleares*. Madrid: Banca March, 70.
- (1989). «Efectes del turisme sobre l'economia, la societat i el medi ambient de les Balears». A: *El Mirall*, Palma: OCB, núm. 30, pp. 21-25.
- (1992). «Història econòmica del turisme a les Balears». A: *El Mirall*, Palma: OCB, núm. 58, pp. 47-57.
- (1994). «Turismo sostenible en Baleares». A: *Sustainable Tourism Management in the Mediterranean*, Calvià, Amigos de la Tierra-MEDNET. [Inèdit, ponència presentada al seminari *Sustainable Tourism Management in the Mediterranean*, organitzat a Calvià per Amigos de la Tierra-MEDNET, al maig de 1994].
- (2000). «Turisme i economia». A: *Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*, Palma: La Caixa, 182 p.+CD. Vid. pp. 101-122.
- BENÍTEZ, J.; RIPOLL, A.; SERRA, S. (1994). *Turisme, economia i societat a les Illes Balears*. Palma: Fundació Emili Darder. [Diferents articles].
- BENÍTEZ, J.; GINARD, A. (1994). «El turisme i les seves implicacions socials, territorials i econòmiques a les Illes Balears». A: BENÍTEZ, J.; RIPOLL, A.; SERRA, S. *Turisme, economia i societat a les Illes Balears*, Palma: Fundació Emili Darder.
- BENNASSAR VICENS, B. (1966). *Turismo y pastoral*. Barcelona: Estela.
- (1971). «Contrallums als valors del turisme». A: *Lluc*, Palma: MM.SS.CC. núm. 607, pp. 17-19.
- (1990). «L'impacte del turisme sobre el món de l'ètica i de les creences a Balears (1960-1989)». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 81-96.
- BINIMELIS SEBASTIAN, J.; BLÁZQUEZ SALOM, M.; PICORNELL BAUÇA, C.; RODRÍGUEZ GOMILA, R. (1989). «La imagen turística como introducción a la geografía del turismo en las Islas Baleares: las guías turísticas». A: *XI*

- Congreso Nacional de Geografía*, Madrid: AGE-Universidad Complutense, III, pp. 368-374. [Comunicació presentada al *XI Congreso Nacional de Geografía* organitzat per l'AGE i la Universidad Complutense, a Madrid, el setembre de 1989].
- COMPANY MATES, A.; SERRA BUSQUETS S. (2000). «El turisme en les institucions i el debat públic». A: *Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*. Palma: La Caixa, 182 p.+CD. Vid. pp. 69-86.
- CONSEJO ECONÓMICO SINDICAL DE LA ISLAS BALEARES (1958). *I Congreso Sindical Provincial de Hostelería y Turismo*. Palma: Delegación Provincial de Sindicatos, núm. 284.
- CONSELLERIA DE TURISME DEL GB (1987). *Llibre Blanc del Turisme a les Balears*. Palma: Conselleria de Turisme-UIB, 2.
- (1982). *El turisme a les Illes Balears. Dades informatives. Any 1981*. Palma: Conselleria de Turisme, CAIB, s.p. [Anual, en publicació].
- CONSELLERIA D'ECONOMIA I HISENDA, DEL CGI (1981). *El turismo en Baleares*. Palma: Balears Turisme.
- (1982). *El gasto turístico en las Baleares*. Madrid: Banca March. [Anual, en publicació].
- COSTA PORTO, P. (1968). «El turismo como condicionante de la programación de nuestra industria». A: *BCOCINP*, tom LXX, núm. 659-660, pp. 141-146.
- (1969). «Perspectivas de la economía balear. Realidades y funciones en el análisis del turismo». A: *Economía Balear*, Palma: ASIMA, núm. 2, p. 16.
- (1969). «Previsión de la evolución futura del turismo en Baleares». A: *BCOCINP*, tom LXXI, núm. 663-664, pp. 104-111.
- (1970). «Problemas que nos plantea el turismo en nuestra economía. Escasez de mano de obra especializada, precios bajos, costos altos». A: *Economía Balear*. Palma: ASIMA, núm. 6, pp. 27-28.
- DACHARRY, M. (1964). *Tourisme et transport en Méditerranée Occidentale (Iles Balears, Corse, Sardaigne)*. París: PUF, núm. 156.
- DEIG, A.; UBEDA T.; UREÑA, M. (1990). «Carta pastoral dels bisbes de les Balears. Ecologia i turisme a les nostres illes». A: *El Mirall*, Palma: OCB, núm. 37, pp. 24-34.
- DELEGACIÓN PROVINCIAL DE BALEARES. SECRETARIA DE ESTADO DE TURISMO. MINISTERIO DE COMERCIO Y TURISMO (1980). *El turismo en Baleares. Datos informativos. Año 1979*. Palma: Ministerio de Información y Turismo, Delegación Provincial de Baleares. S.p.
- DÍAZ PLAJA, G. (1972). *El turismo ¿falso boom? Introducción a la problemática socio-económica del turismo en Baleares*. Madrid: Cuadernos para el Diálogo. Los Suplementos, 34.
- KNAFOU, R. (1990). «Les Baléares, laboratoire d'un société nouvelle». A: *L'Espace Géographique, 1990-1991*, núm. 2.
- LÓPEZ BEZUNARTEA, J. (1995). «Les Illes, segona residència d'Europa». A: *El Mirall*, Palma: OCB, núm. 71, pp. 4-8.

- MELIÀ PERICAS, J. (1990). «Turisme i societat a Balears, 1960-1989». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 5-15.
- MOLL MARQUÈS F. DE [et al.] (1965). «Turismo, transportes y comercio (Ponencia)». A: *Ponencias y conclusiones del III Pleno del Consejo Económico Sindical Provincial de Baleares*, Palma: Consejo Económico Sindical Provincial, pp. 215-284.
- MOORE, K. (1976). «Spanish Values amidst Industrial Tourism». A: *Mayurqa. Miscelánea de Estudios Humanísticos*, Palma: Facultat de Filosofia i Lletres, núm. 15, pp. 27-39. [Separata: *Trabajos de Geografía*, núm. 30. Palma: DG de l'UPM].
- MOREY ANDREU, M. (1990). «Turisme i ecologia a les Balears». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 71-80.
- MORRO, A.; PICORNELL, C.; SEGUÍ, J.M. (1994). «La influència de l'economia turística en el sector industrial de les Balears. Algunes implicacions territorials». A: BENÍTEZ, J.; RIPOLL, A.; SERRA, S. *Turisme, economia i societat a les Illes Balears*, Palma: Fundació Emili Darder.
- MULET, J.LL. (1990). «Treinta años de turismo en las Baleares vistos desde la perspectiva empresarial». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 39-52.
- MUT OLIVER, M. (1973). «Cien años de turismo». A: *Banco de Crédito Balear 1872-1972, Primer Centenario*, Palma: Banco de Crédito Balear, pp. 149-166.
- NAVINES, F. (1983). «El turisme en xifres». A: *Lluc*. Palma: OCB, núm. 710, pp. 23-24.
- (1985). «El turismo en Baleares 1960-1981». A: *El Campo*, Bilbao, núm. 100.
- (1990). «Economia balear i multiplicadora de la despesa turística». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 281-286.
- OFICINA DE INFORMACIÓN DE TURISMO DE PALMA DE MALLORCA (1965). *El Turismo en Baleares. Datos estadístico e informativos. Año 1964*. Palma: Ministerio de Información y Turismo, Delegación Provincial de Baleares. S.p. [Publicació anual fins l'any 1979].
- OLABE, A. (1998). «Turismo, medio ambiente y fiscalidad: el caso de les Illes Balears». A: *Última Hora*, Palma, 4-9-1998, pp. 28.
- PERIN, A.R. (1967): *Le tourisme, facteur de prospérité. L'exemple des Iles Baléares*, inèdit, 31 folis dact.
- PETRÚS BEYS, J.M. (1988). «La dinàmica espacial dels desenvolupament turístic: el caso de Baleares». A: *Treballs de Geografia*, Palma: DCT de l'UIB, núm. 40, pp. 89-110.
- PICORNELL BAUÇA, C. (1982). «El turisme com articulador de la dependència a les Illes Balears». A: *Assaigs Illencs*, Palma: Centre d'Estudis Socialistes Gabriel Alomar, pp. 7-37.

- (1991). «Turisme i territori a les Illes Balears. 18 conclusions generals sobre la geografia, la història, els impactes i la política del turisme a les Illes Balears». A: *Treballs de Geografia*, Palma: DCT de l'UIB, núm. 43, pp. 43-48. [Comunicació presentada al seminari *Turismo y territorio en España*, organitzat per l'ICE de l'UIB, el DICT de l'UIB i l'Escola de turisme de l'UIB, Palma, 22-25 de febrer de 1990].
- (1993). «Los impactos del turismo». A: *Papers de Turisme*, València: Institut Turístic Valencià, núm. 11, pp. 670-691.
- RIPOLL MARTÍNEZ, A. (2000). «Turisme i territori a les Illes Balears». A: *Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*, Palma: La Caixa, 182 p.+CD. Vid. pp. 37-48.
- ROCA GARCÍAS, A. (1954). «Ponencia: El turismo y su influencia en la economía balear». A: *I Asamblea Plenaria del Consejo Económico Sindical*, Palma: Delegación Provincial de Sindicatos de Baleares, 163-165.
- S.A. (1931). «Turismo en España. Las Baleares». A: *Argentina. Revista Mensual Ilustrada*, Órgano Oficial de la Cámara Argentina de Comercio en España, tom I, núm. 1. [Número majoritàriament dedicat a les Balears].
- (1964). *Asamblea Provincial de Turismo de Baleares I. Ponencias y conclusiones*, Palma, 285 p.
- (1970). *Asamblea Provincial de Turismo de Baleares II*. Palma: CITE, 304 p.
- SALVÀ TOMÀS, P.A. (1990). «40 annés de tourisme de masses et dynamique littoral-interieur aux Iles Baléars (1960-1989)». A: Col·loqui: *L'Espace Regional Méditerranéen: Développement Intérieur*, Marsella: GREBAM. [Inèdit, comunicació presentada al Col·loqui: *L'Espace Regional Méditerranéen: Développement Intérieur*, celebrat a Marsella i organitzat per GREBAM 1990].
- (1990). «El proceso de urbanización en las Islas Baleares como consecuencia del desarrollo turístico insular». A: *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alacant: AEDH, 617-632. [Comunciació presentada al *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*. Asociación de Demografía Histórica i Universidad de Alicante, Alacant, 25 al 27 de abril de 1990].
- (1991). «Les conséquences du développement touristique sur la gestion et l'aménagement de l'espace insulaire des Baléares (Espagne)». A: *Treballs de Geografia*, Palma: DCT de l'UIB, núm. 43, pp. 127-132.
- (1992). «L'afflux touristique europeen vers la Mediterranée: Consequénces socio-economiques et culturelles dans la société des Iles Baléares (Espagne)». A: *Simposium Suds et Iles Méditerranées - Terres d'initiative ou terres d'assistances*, Ajaccio: Ministère de la Recherche et de l'espace, France DATAR-EEC, núm. 12. [Resum de la comunicació presentada a la reunió *Suds et Iles Méditerranées - Terres d'initiative ou terres d'assistances*, organitzada pel Ministère de la Recherche et de l'espace - France DATAR-EEC, a Ajaccio, del 29 al 31 d'octubre de 1992].
- (1994). «The mass tourism development contribution to surpass the insularity condition: the case of the Balearic Islands». A: *British-Italian Symposium on Insularity and development. Insularity. Isolation and Centre-*

- Periphery relationships*, Cagliari, Sardenya: Dipartimento di Recherche Economiche e Sociali. Facoltà di Scienze Politiche. Università di Cagliari. [Resum de la comunicació presentada al *British-Italian Symposium on Insularity and development. Insularity. Isolation and Centre-Periphery relationships*, organitzat pel Dipartimento di Recherche Economiche e Sociali. Facoltà di Scienze Politiche. Università di Cagliari, Cagliari, Sardinia (Italia), del 2 al 4 de setembre de 1994.
- (2000). «El turisme de demà». A: *Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*, Palma: La Caixa, 182 p.+CD. Vid. pp. 123-134.
- SASTRE ALBERTI, A. (1993). «Tourism as the change factor in the Mediterranean Islands. The case of the Balearic Islands and their future». A: *Internactional Conference on Sustainable in Islands and Small States*, Malta. [Resum de la comunicació presentada a la *Internactional Conference on Sustainable in Islands and Small States*, Malta, del 18 al 20 de novembre de 1993].
- SEGUÍ LLINÀS, M. (1996). «Bibliografía sobre los libros de viajes a las Baleares en el siglo XIX». A: *Revista de Geografía*, Barcelona: Universitat de Barcelona, núm. xxvi, pp. 129-136.
- (1992). *El descubrimiento de las Islas Olvidadas. Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*. Palma, Alpha 3, 261. [Du pròlegs de J. Vilà Valentí, B. Barceló Pons i R. Knafou].
- (1994). «Les Baléares, une adaptation touristique à marche forcée». A: *Les Dossiers de la Lettre Touristique*, París, juillet, 94. Numéro dedicat a Espanya. pp. 14-15.
- (1995). *Les nouvelles Baléares. La renovation d'un espace touristique mythique*. París: Editions l'Harmattan, 232.
- (1996). «Les "nouvelles" Baléares des 90». A: *Méditerranée*, Aix-en-Provence, tom 84, núm. 3, pp. 17-18.
- (1996). «Tourisme, insularité et martimité. Exemples comparés de la Corse et des Baléares aux XIX et XXèmes siècles». A: *La maritimité d'aujourd'hui*, París: Harmattan, 93-100.
- SEGUÍ PONS, J.M. (1985). «El transporte discrecional y la incidencia del turismo en Baleares». A: XI Reunión de Estudios Regionales, Palma, 1985, Palma: AECR. [Inèdit].
- (1988). «La economía insular de las Baleares y su especialización turística. Un factor diferenciador en el conjunto del Estado español». A: *Colloque Commerce International et Economies Regionales*. Aix-en-Provence, 30-6 a 1-7 de 1998, Aix-en-Provence. [Inèdit, comunicació presentada a la ponència Le tourisme et les economies regionales].
- SERRA BUSQUETS, S. (1984). «Visions del turisme a les Illes Balears a través de la història». A: *Turisme, Societat i Economia a les Illes Balears*, Palma: Fundació Emili Darder, col·lecció Coneixements, Realitats i perspectives, núm. 1, pp. 137-160.
- SINDICATO PROVINCIAL DE HOSTELERÍA Y ACTIVIDADES TURÍSTICAS DE BALEARES (1970). *Análisis socio-económico de la hostelería en Baleares*, Palma: Organización Sindical.

- TARABINI, A. (1973). «L'altra cara del turisme». A: *Lluc*, MM.SS.CC. Palma, núm. 629, pp. 17,
- (1989). «Present, passat i futur de l'impacte turístic». A: *El Mirall*, Palma: OCB, núm. 30, pp. 45-47.

Sobre turisme a Mallorca

- ALCOVER GONZÁLEZ, R. (1970). «Evolución del turismo en Mallorca desde el siglo XVIII». A: *Historia de Mallorca*, Palma: Vicente Colom editor, tom III, pp. 613-648.
- ÁLVAREZ DE SOTOMAYOR, M. (1966). «Distribución de la afluencia turística y de los alojamientos en el año 1964». A: BCOCINP, Palma, tom LXXVIII, núm. 651-652, pp. 62-91.
- (1976). «Distribución del turismo en Mallorca en el año 1974». A: BCOCINP, Palma, tom LXXVI, núm. 690-691, pp. 53-105. [Separata: *Trabajos en Geografía*, núm. 29, DG de l'UPM].
- ALZAMORA GOMA, E. (1905). «El Fomento del Turismo (Conferencia)». A: BCOCINP, Palma: tom VII, núm. 164, pp. 353-361.
- AMENGUAL ANDREU, B. (1903). *La industria de los forasteros*. Palma: Amengual y Muntaner, 46. [Du un pròleg de Joan Alcover. Hi ha una reedició feta per Miquel Font, editor, Palma, 1993, VIII+46 pàgs. amb una presentació de B. Barceló Pons.]
- ARNAU, P. (1999). *Narrativa i turisme a Mallorca (1968-1980)*. Palma: Edicions Documenta Balear, col·lecció Menjavent, núm. 29, 280 pàgs.
- BARCELÓ PONS, B. (1963). «Editorial (sobre turisme a Mallorca)». A: BCOCINP, Palma, tom LXV, núm. 641, pp. 197-198.
- (1966). «El turismo en Mallorca en la época de 1925-1936». A: BCOCINP, Palma, tom LXXVIII, núm. 651-652, pp. 47-61.
- BARCELÓ PONS, B.; FRONTERA, G. (1986). «Historia del turisme a Mallorca». A: *Diario Última Hora*, Palma. [Col·lecció de 35 articles publicats a *Última Hora*, setmanalment, desde el 19 de gener fins al 26 d'octubre, que serviren perquè G. Frontera redactés uns guions radiofònics que s'emeteren per Antena 3, des de desembre de 1985.]
- BARDOLET JANÉ, E. (1987). «El turisme a Mallorca, regió comunitària». A: *Palau Reial*, Consell Insular de Mallorca, Palma, tom IV, núm. 7, pp. 4-9.
- BLÁZQUEZ SALOM, M. (1998). «Los usos recreativos y turísticos de los espacios naturales protegidos de Mallorca». A: *Turismo y Planificación del Territorio en la España de Fin de Siglo*. Actas de las V Jornada de Geografía del Turismo. [Edición: Josep Oliveras Samitier i Salvador Anton Clavé; Coordinació: Rafael López Clavé], Tarragona, 1998, Tarragona: Grup d'Estudis Turístics, Universitat Rovira i Virgili, pp. 427-448. [És un resum del panel.]
- (1998). «Variaciones territoriales en el uso recreativo y turístico del medio natural en Mallorca». A: *Turismo y Planificación del Territorio en la España de Fin de Siglo*. Actas de las V Jornada de Geografía del Turismo. [Edición:

- Josep Oliveras Samitier i Salvador Anton Clavé; Coordinació: Rafael López Clavé), Tarragona, 1998, Tarragona: Grup d'Estudis Turístics, Universitat Rovira i Virgili, pp. 255-263.
- CARREÑO PIERA, LL.; RIBAS PIERA M.; SOLER LLUSÀ, J. (1970). «Turismo y Urbanismo en Palma de Mallorca». A: *BCOCINB*, Palma, tom LXXII, núm. 669, pp. 193-224. [Comunicació presentada al xxx Congrés Mundial de la Federació Internacional de la Vivenda y el Urbanismo, Barcelona, separata: *Trabajos de Geografía*, núm. 4, Palma: DG. de l'UPM.
- CONGRESO TURÍSTICO DE MALLORCA (1979). Celebrado en Palma de Mallorca del 22 al 27 de enero de 1979, Palma: Conselleria de Comerç i Turisme del CGI, 2.
- EDITORIAL (1934). «El turisme col·lapsat». A: *La Nostra Terra*, Palma: Associació per la Cultura Mallorca, I. de Francesc Soler, tom VII, núm. 74, pp. 2
- EDITORIAL (1934). «L'atur forçós del turisme». A: *La Nostra Terra*, Palma: Associació per la Cultura de Mallorca, I. de Francesc Soler, tom VII, núm. 75, pp. 3
- FERRAGUT BONAFÈ, R. (1966). «La encuesta turística de Semana Santa el 1964 en Mallorca». A: *BCOCINB*, Palma, tom LXVIII, núm. 651-652, pp. 92-122.
- FERRER GIBERT, P. (1910). *De turismo (Mallorca)*, Palma: Amengual y Muntaner, pp. 88.
- FOMENTO DEL TURISMO DE MALLORCA (1951). *Memoria de la I Asamblea Turística de Mallorca*, Palma, pp. 112.
- (1953). *Memoria de la II Asamblea Turística de Mallorca*, Palma, pp. 146.
- GARCÍA MANRIQUE, E. (1968). «La implicación del turismo en la economía regional de Mallorca». A: *Aportación española al XXI Congreso Geográfico Internacional (India)*, Madrid: CSIC, pp. 219-232.
- JANER MANILA, G. (1973). «El turismo y la literatura en Mallorca». A: *Economía Balear*, Palma: ASIMA, núm. 49, pp. 7.
- MAVER CONSULT, S.A. (1981). *Plan de ordenación de la oferta turística de Mallorca*, Palma: Secretaría de Estado para el Turismo.
- MULET GOMILA, A. (1945). «Importancia del turismo en Mallorca». A: *BCOCINB*, Palma, núm. 563, 564 i 565. [Hi ha una separata: Palma: Soler, 1945, 48 pàgs.]
- MUNTANER MARIANO, LL. (1982). «El turisme a Calvià abans de la Guerra Civil (1930-1936)». A: *Trabajos de Geografía, Miscelánea 1980-1981*, Palma: DG de l'UPM, núm. 37, pp. 7-20.
- OLIVER TOLRA, M. DE LOS S. (1891). «Desde la terraza (Pàginas veraniegas)». A: *Cosecha periodística*, Palma: Amengual y Muntaner, pp. 35-109. [Són 10 articles publicats a *La Almudaina* (Palma) l'agost-setembre de 1890.]
- PARIETTI, A. (1930). «Turisme: el problema més gran i més urgent per Mallorca». A: *La Nostra Terra*, Palma: Associació per la Cultura de Mallorca, I. de Francesc Soler, tom III, núm. 33, pp. 221-340.

- PUJALTE VILANOVA, F. (2000). «La remor submergida de l'illa de la calma». A: *Welcome! Un segle de turisme a les illes Balears*, Palma: La Caixa, 182 pàgs.+CD. Vid. pp. 87-100.
- RICHEZ, G. (1982). «Le développement du tourisme a Mallorca (Balears) et ses conséquences socio-economiques». A: *Iles de la Méditerranée*, Cahier núm. 4, Maison de la Méditerranée, Marseille, pp. 73-108.
- RICHEZ, G.; RICHEZ-BATETTESTI, J. (1983). «Tourisme et mutations socio-economiques en Corse et Mallorca». A: *Etudes Corses*, Aix-en-Provence, any x, núm. 18-19, pp. 329-361.
- RULLÁN SALAMANCA, O. (1989). «El comportamiento municipal de la oferta hotelera entre 1965 y 1985, en Mallorca». A: *Treballs de Geografia*, Palma: DCT de l'UIB, núm. 41, pp. 99-105. [Comunicació presentada a la IX Reunió de Estudios Regionales, Palma, 1985.]
- (1989). «La previsió del sol a Mallorca: una variable condicionada pel turisme i la segona residència». A: *Treballs de Geografia*, Palma: DCT de l'UIB, núm. 42, pp. 117-126.
- S.A. (1922). «Mallorca progressa. El Mediterráneo Hotel». A: *Balears Semanal Ilustrada*, Palma, tom VI, pp. 170, 4 pàgs. il·lustrades amb 4 fotografies.
- S.A. (1922). «Nuevo hotel balneario. Can Pastilla. A: *Balears Semanal Ilustrada*, Palma, tom VI, pp. 160, 1 pàg. il·lustrada amb 1 fotografia.
- SEGUÍ LLINÀS, M. (1987). «Transformation d'un village de l'intérieur sous l'influence touristique littorale dans l'île de Majorque». A: *Le développement du tourisme dans les espaces voisins des grandes zones de fréquentation touristique*, Actes de la reunió de la UGI, Sousse.
- (1988). «Cambios sociales en Capdellà por el impacto del turismo litoral (1960-1987)». A: *Actas de la reunión de la Comisión de Geografía del Turismo y del Tiempo Libre de la UGI: Tourisme et changements sociaux*, Portschach, Áustria, Institut für Geographie, 175-178.
- «Tourisme intégré et réhabilitation de l'habitat». A: *Tourisme, transport et douanes dans les îles*, Corti: Cahiers de l'IDIM, Université de Corse, pp. 11-122.
- (1989). «Impacto del turismo litoral sobre los núcleos del interior: Calvià y Capdellà, en el municipio de Calvià». A: *Entorn*, Calvià: Ajuntament de Calvià, núm. 2, pp. 51-60.
- (1991). «La crise touristique à Majorque». A: *Tourisme et Crise*. Les Dossiers de la Revue de Géographie Alpine, Grenoble: Université Joseph Fourier, pp. 81-85.
- (1991). «Le tourisme consommateur d'espace: L'exemple de l'île de Majorque». A: *Territoires et Sociétés Insulaires*, Brest: Institut de Géoarchitecture, Ministère de l'Environnement, pp. 395-398.
- (1991). «L'espace touristique des Baléares: Le cas de Majorque». A: *Mappemonde*, Montpellier: Reclus, núm. 1, pp. 9-12.
- (1991). «Nature et tourisme: L'équilibre indispensable pour l'avenir de l'île de Majorque». A: *Méditerranée*, Université d'Aix-en-Provence, núm. 72, pp. 15-21.

- (1992). «Le tourisme culturel possible régénérateur de l'image touristique d'un pays: la cas de Majorque». A: *Revue de Géographie de Lyon*, Regards sur le tourisme culturel, Lyon, tom 67, núm. 1, pp. 65-68.
- (1993). «Majorque (Baléares), face aux risques de la monoactivité touristique». A: *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, Tolosa, tom 63, núm. 1, pp. 85-96.
- (1996). «Construction des images opposées de la Corse et de Majorque au XIXème siècle et sa repercussion sur la tourisme». A: *Les Iles en Société*, Séminaire de l'URA 904, Brest, juliol de 1996, Brest, 23 [Resum.]
- (1999). «De colonizados a colonizadores, al alcance de la madurez turística: el caso de Mallorca». A: *Professor Joan Vilà Valentí. El seu mestratge en la geografia universitària*, Barcelona: Universitat de Barcelona, col·lecció Homenatges, núm. 15, 1578, Vid. pp. 1.369-1.384
- SEGUÍ TROBAT, G. (1990). «El turisme com a motiu de creació literària a Mallorca (1960-1990). La narrativa i el teatre. A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 263-279.
- SOLER LLUSÀ, J. (1970). «Análisis de la Ciudad de Palma de Mallorca. III Las actividades productivas y el turismo». A: *BCOCINB*, Palma, tom LXXII, núm. 667-668, pp. 94-102.
- VERD CRESPI, S. (1990). «Trenta anys de turisme a la premsa mallorquina. Crònica d'una història repetida». A: *Estudis Baleàrics*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, tom x, núm. 37-38, pp. 219-240.
- ZAYAS MARIATEGUI, C. (1999). «Frenar el agobio». A: *El Mundo - El Día de Baleares*, Palma, 11-6-1999, pp. 16.

Nota

No s'inclouen les referències a llibres de viatges, literatura turística i guies que se citen en el text, que es poden trobar fàcilment als repertoris esmentats al principi.